

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Türkiyat Araştırma Merkezi



BEŞİNCİ
MİLLETLER ARASI
TÜRKOLOJİ KONGRESİ
İstanbul, 23-28 Eylül 1985

Tebliğler
III. TÜRK TARİHİ
cilt 2

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1989

XV-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA «ZENDEKA VE İLHAD» (HÉRÉSİE) MESELESİ

Ahmet YAŞAR OCAK

Osmanlı İmparatorluğu devrinde, şimdiki bilgilerimize, göre, XV. yüzyılda Şeyh Bedreddin ile başlayıp XVI. yüzyılda Melâmî hareketi ile doruk noktasına çıkan; XVII. yüzyılda ise Lârî Mehmed Efendi'ye kadar uzanan; bazan ferdî, bazan toplum hareketi şeklinde görülen bir takım fikrî-sosyal olaylar vardır ki, Osmanlı kaynakları devrin anlayışına göre bunları *zendeka ve ilhad*, yani temel İslâmî inançlardan sapma, dinsizlik statüsü içinde zikredip değerlendirirler.

Konu genelde Türk heterodoksisi tarihinin bir parçası olmakla beraber, Osmanlı fikir ve düşünce, hatta sosyal tarihinin de önemli bir meselesidir. Aynı zamanda bir hayli ilgi çekici muhtelif yönleri bulunan bu konu incelenirken, daha ziyade şimdilik klasik Osmanlı kaynaklarından faydalanıldığı gibi, kısmen yayınlanmış arşiv belgelerinden, bazı tasavvuf çevrelerinin bizzat kendi kaynaklarından ve nihayet olaylara çağdaş bazı yabancı müşahitlerin kayıtlarından da yararlanılmıştır. Ancak mesele, bir tebliğin çerçevesinden çok daha geniş boyutlara ulaşan çok yönlü bir mâhiyet arzettiği için, bilhassa arşiv belgelerinde sürdürmeyi düşündüğümüz daha derinlemesine bir araştırma, detaylı olarak planladığımız asıl çalışmaya bırakılmış, burada yalnız konunun mâhiyet ve önemine ve ilgili meselelere işaretlerle yenitilmek istenmiştir. Dolayısıyla burada söylenecek olanlar henüz kesin sonuçlar değildir.

Zendeka ve İlhad (hérésie), başka bir deyişle temel İslâm inançlarından sapma ve dinsizlik hareketleri ve bunların sosyal akisleri, bilindiği üzere sadece konumuz olan devirde ortaya çıkmış değildir. Daha Abbasi-ler döneminde siyâsî, içtimâî, iktisâdî ve kültürel bir takım sebep ve âmil-lerle, eski Zerdüştî, Maniheizt ve Mazdekî çevrelerden gelme İranlı aristokrat tabakalara mensup olan, ilim ve devlet adamları, şâirler, edipler, tabipler vb. lerin teşkil ettiği bir *zendeka ve ilhad* hareketinin mevcudiyetini biliyoruz. Bu konudaki araştırmalar zaman zaman devam etmekle birlikte,

elde edilen sonuçlardan söz konusu hareketin o çağlar İslâm dünyasını oldukça etkileyen, fikrî olduğu kadar sosyal siyasî boyutlar da kazanan bir hareket olduğu anlaşılıyor. Nitekim Halife Me'mun'un kurduğu *Mihne* teşkilâtı bu hareketi şiddetle takip etmiş ve ağır cezalar düzenlemiştir.

İslâmiyet'i kabulden sonra kurulan muhtelif Türk devletlerinde de, Osmanlılar'a gelinceye kadar, Abbasî devrindeki kadar köklü ve sistemli olmasa bile, zaman zaman ilim ve fikir çevrelerinde *zendeka* ve *ilhâd* olayları görüldüğünü devrin kaynaklarından anlayabiliyoruz. Dikkat edilirse meselenin özelliği, hemen daima elit bir tabakanın bahis konusu olmasıdır.

a) Bugün bilebildiğimiz kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk *zendeka* ve *ilhâd* hareketi, mâlum olduğu üzere, 1416 veya 1420 lerde önemli bir halk hareketine dönüşerek bir isyan hâdisesiyle sonuçlanan şeyh Bedreddin hareketidir. Memleketimizde yapılan ideolojik, gayri ilmi ve spekülâtif yayınları istisnâ edersek, bu mühim konu Şerefeddin Yaltkaya, Abdülbâki Gölpınarlı ve Nedim Filipović'in gerçekten çok değerli yayınlarına rağmen henüz tam hüviyetiyle aydınlatılamamıştır.

Rivâyetlere göre, Şeyh Bedreddin Yahûdilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'in karışımından oluşan syncrétiste bir doktrin vaz'etmiştir. *Vâridât* adıyla bilinmekte olup muhtelif yer ve zamanlarda yaptığı konuşmalardan derlenmiş bulunan ve kendisine izâfe edilen kitapta konumuzu doğrudan ilgilendiren bir takım fikirler bulunmaktadır. Meselâ, âlemin yaratılmamış (kadîm) olduğu; Allah'ın mahlûkattan gayri olmadığı; kıyâmet, öldükten sonra dirilmek ve âhiret hayatı denilen şeylerin mümkün ve vâkî olamayacağı; cennet ve cehennemden itibârî kavramlar olduğu vb. düşünceler, belli başlılarından sayılabilir. Ayrıca, başka kaynaklarda kendisine, içkiyi mübah addetmek, ibâretlerin lüzumsuzluğuna inanmak gibi bir takım fikirler de izâfe olunmaktadır. Bütün bunlara rağmen sonraki ileri gelen bazı Osmanlı mutasavvıf ve ülemâsı, onu büyük bir saygı ile anarlar. Hattâ bunlardan bazıları *Vâridât*'ın hayli müsbet serhlerini de yapmışlardır.

Ashına bakılırsa zikredilen fikirlerin gerçekten ona ait olup olmadığı'nın tesbiti, bizce bu konuda halli gereken ilk meseledir. Çünkü *Vâridât*'ın şeyhin bizzat elinden çıkmadığı muhakkak olmakla birlikte, zamanında yazılmış ve kendisi tarafından görülmüş nüshaları da bildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Fakat aşağıda görüleceği üzere Şeyhten sonra yaşamış olup, Osmanlı kaynaklarında *zendeka* ve *ilhâd* suçundan hüküm giydikleri anlatılan hemen bütün şahsiyetlerin onun aynı fikirleri savunduklarının görülmesi dikkat çekicidir. Böyle olunca, kanaatimizce, Osmanlı tarihinde Şeyh Bedreddin'in temsil ettiği ilk temel İslâm inançlarından sapma hare-

ketinin ve buna esas olan fikirlerin, sonraki *zendeka* ve *ilhad* hareketlerini geniş ölçüde etkilemiş olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu itibarla Şeyh Bedreddin hareketi ,zamanında olup bitmiş bir olay olarak değil, hele kendinden sonra kaynaklarda bir de *Sınavnâler* denilen heterodoks bir zümrenin ve Kızılbaş zümrelerinde bir *Şeyh Bedreddin Ocağı*'nın teşekkül ettiği hesaba katılırsa, zamanını aşan mühim bir olay olarak değerlendirilmelidir.

Bugün Şeyh-Bedreddin'e ait olarak bilinen, yukarda bazılarını kısaca sıraladığımız fikirler, gerçekte ona mahsus orijinal fikirler olmayıp ortaçağda İslâm dünyasında pekçok şahsiyet, mezhep ve fırka tarafından paylaşılmış bulunduğu bilinen bir husustur. Klâsik mezhepler tarihi kaynakları bunlarla doludur. Bu itibarla bizce esas olan, bu fikirlerin orijinal olup olmadığı değil, neden Şeyh Bedreddin gibi birinci sınıf kabul edilen bir Osmanlı âliminin, XV. yüzyılın ilk çeyreği içinde, bunları tekrar gündeme getirmek ve üstelik halk arasında propaganda etmek ihtiyacını hissetmiş olduğu meselesidir. Yapılan araştırmalarda bazı hipotezler ileri sürülmekle beraber konu halledilmiş değildir.

b) Yine XV. yüzyılın dikkate değer bir başka hâdisesi de, meşhur Molla Lûtfi meselesidir. Fatih ve II. Bayezid devrinin ileri gelen ülemâsından olan bu zat hakkında da kaynaklarda, Şeyh Bedreddin'inkine benzer düşünce ve inançlara sahip bulunduğu ileri sürüldüğüne dair kayıtlar vardır. Nitekim o da, tıpkı Şeyh Bedreddin gibi, *zendeka* ve *ilhad*'na hükmedilerek 1494 yılında «seyf-i şeriat»la başı kesilerek idam olunmuştur. Kaynaklarda, ölümünün geniş akisler uyandırdığı anlaşılan bu zatın adı etrafında müsbet menfî pek çok kanaat yer almakta, bazı bakımlardan dürist bir karaktere sahip olmadığı görülmekle beraber, meslektaşlarının hasedine kurban gittiği yolundaki kanaatler doğru gibi görünmektedir. Hattâ, kendisine isnad edilen fikirlerle hiç ilgisi bulunmadığına, tersine sağlam bir müslüman olduğuna dair oldukça kuvvetli rivâyetler de mevcuttur. Ne var ki, bugün Molla Lûtfi meselesi de henüz halledilmeden durmaktadır.

c) XVI. yüzyılda ise, yukardakilerden muhtevâ itibariyle daha değişik bir olayla karşılaşırız. Bu olayın kahramanı, öncekiler gibi yine ülemâdan biridir. İranlı olduğu ileri sürülen, günümüz araştırmacılarınca da oldukça tanınan bu zat, Molla Kâbız'dan başkası değildir. Kaynaklarımıza bakılırsa, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed ve bütün öteki peygamberlerden üstün olduğu iddiasıyla ortaya atılmış ve sonunda şeyhülislâm İbn Kemal tarafından fikirleri çürütülerek yenilgiye uğratılmıştır. Bütün ısrarlara rağmen dâvasından vazgeçmeyince, *zendeka* ve *ilhad*'ına hükmedilerek, halkı

sapıklığa sevkettiği gerekçesiyle idamına fetvâ verilmiş ve 1527 yılında başı kesilerek öldürülmüştür.

Molla Kâbız'ın iddialarının fikrî kıymeti tartışılabilir bir mesele olmakla beraber, asıl üzerinde durulması gereken, başka hususlardır. Bir defa, dikkat edilirse, Müslümanlığı bırakıp Hristiyan olmuş biri sıfatıyla değil, kendisini İslâmiyet haricine çıkmış görmeden dâvasını savunmaktadır. Burası düşünölmeye değer bir noktadır. Ayrıca hangi sebeplerle, başını belâya sokacağını bildiği halde, üstelik şimdilik görünüşe göre durup dururken, böyle bir iddia ile ortaya atılma ve bunu propaganda etme gereğini duyduğu da cevap isteyen bir sorudur. Fikrinden cayması halinde hayatının bağışlanacağı bildirildiği halde ölümü tercih etmesi de hayli düşündürücüdür. Üstelik bizim Osmanlı kaynakları bildirmeseler de, bu zatın İstanbul'da bir Hz. İsa sempatizanları (*Hûbmesîhîler*) grubu oluşturduğu, bunların XVII. yüzyılda bile mevcudiyetlerini sürdürdükleri görölüyor. Böyle bir zümrenin, az sayıda da olsa imparatorluk merkezinde bulunabilmesi dikkate şâyandır.

d) Benzer bir hareketin de yine XVI. yüzyılda, şimdilik sâdece Ebusuûd Efendi'nin fetvâlarında rastlayabildiğimiz kadarıyla, Hakîm İshak adında biri tarafından meydana getirildiği görölüyor. Bu zatın taraftarları, gerek *Tevrat*'ın gerekse *İncil*'in bozulmuş olmadığına, aynen *Kur'an-ı Kerîm* gibi yürürlükte olduğuna inanıyorlardı. Ebusuûd Efendi'nin fetvâlarından bu kişilerin de *zendeka* ve *ilhad* statüsü içinde hüküm giydikleri anlaşılıyor. Molla Kâbız hâdisesi ile bu olay yanyana konulduğu zaman bir anlam kazanmaktadır ve ciddiyetle araştırılmağa değer görölmelidir.

e) XVI. yüzyılda kaynaklarımızın yine *zendeka* ve *ilhad* statüsü dahilinde zikrettikleri asıl geniş çaplı hareketler, tasavvuf çevrelerinde mayalanmış görünmektedir. Bu çevrelerden ilkinî, Bayrâmî Melâmîleri oluştuyordu. Diğer tarikat mensuplarından pek çok bakımlardan ayrılan Melâmîler, kaynaklara bakılırsa, aşırı bir vahdet-i vücud fikrini savunuyor gibidirler. Kanûnî'nin saltanat müddeti boyunca (1520-1566), Bünyamin Ayâşî, Pir Ali Aksarâyî, İsmail Mâşûkî, Hüsâmeddin Akaravî ve Hamza Bâlî gibi ileri gelen Melâmî şeyhleri, devlet nizamına muhalif ve onu değiştirmeyi amaçlayan faaliyetler içinde görölüyorlar. Hattâ Pir Ali Aksarâyî'nin bir mehdîlik hareketine giriştiği, Hamza Bâlî zamanında ise, Melâmîler'in kendi aralarından padişah, vezir, defterdar vb. idareciler seçerek yeni bir yönetim kurma teşebbüsünde bulundukları anlaşılıyor. Adı geçen bu şahıslardan hemen hepsi de, hulûl inancını propaganda ettikleri gerekçesiyle *zendeka* ve *ilhad* ile ittiham edilerek mahkûm olmuşlar, bir kısmı,

kalabalık sayıda müridleriyle beraber 1528 ve müteakip yıllarda idam edilmişlerdir.

İkinci çevre ise, Gülşenîler'den oluşuyordu. Halvetîliğin Gülşenîye kolunun piri İbrahim Gülşenî (öl. 1533)'nin etrafında teşekkül eden bu çevreye mensup olanlardan bir kısmı, bazı karışıklıklara sebebiyet verdiklerinden devlet işe el koymuş, hâdiseleri tahkik ve teftiş ettirmiş, hattâ biz-zat İbrahim Gülşenî bile bir ara göz altına alınmıştır. Bu sıkı takibin sebebinin, yine aşırı bir vahdet-i vücud inancı propagandası olduğu ileri sürülür. Nitekim İbrahim Gülşenî'nin halifelerinden, Gebze'de Çoban Mustafa Paşa tekkesi şeyhi olan Şeyh Muhyiddin Karamânî (Karamanlı Şeyh), 1550 senesinde, hulfûle kani olduğu gerekçesiyle *zendeka ve ilhad* ile ittiham ve idam olmuştur.

f) XVII. yüzyıldaki *zendeka ve ilhad* olayları ise yine aynı şekilde ülemâ ve tasavvuf çevrelerinde devam ediyor görünmektedir. Artık daha çok *Hamzavî* adıyla anılacak olan Melâmî hareketi, Oğlan Şeyh İbrahim ve Sütçü Beşir Ağa etrafında İstanbul'da, bu arada Bosna eyâletinde yoğunlaşırken, bir yandan da ülemâ çevreleri muhtelif *zendeka ve ilhad* olaylarına sahne oluyordu. İstanbul'da Behram Kethüdâ medresesi müderrisi Nadjâlı Sarı Abdurrahman Efendi, ilk olayın kahramanıdır. Bu zatın tıpkı Şeyh Bedreddin gibi âlemin sonsuzluğuna inandığı, kıyâmet ve haşri inkâr ederken bu fikirlerini yaymaya çalıştığı belirtilir. Naîmâ kendisinin 1601 yılında Anadolu Kazaskeri Esad Efendi'nin başkanlık ettiği bir ülemâ meclisinde yargılanarak idam olunduğunu yazar. Ayrıca Esad Efendi'nin bu mevzuda Tırnakçı Hasan Paşa'ya yolladığı bir mektubun sûretini verir, ki o devir ülemâsının fikrî seviyesi ve zihniyetini göstermesi ve meseleye bakış açısını yansıtmaları itibarıyla bir hayli önemlidir.

g) 1664 senesinde ise, yine ülemâdan Lârî Mehmed Efendi adında, kaynakların ifadesine göre hayli zengin birinin, Sarı Abdurrahman Efendi ve dolayısıyla Şeyh Bedreddin'inkine benzer iddialarla ortaya atıldığını müşahade ediyoruz. Adı geçen zat, aynı şekilde *zendeka ve ilhad* suçuyla bir ülemâ meclisinde yargılanmasını müteakip başı kesilerek öldürülmüştür.

Gerek 1662 yılında idam edilen Beşir Ağa hâdisesinin, gerekse bu vak'anın, Kadızâdeliler hareketinin bütün şiddetiyle devam ettiği, imparatorluğun pek çok bakımdan sıkıntı ve bunalım içinde bulunduğu yıllara rastlaması herhalde bir tesadüf olmasa gerekir.

Şimdi, dikkat edilirse, yukardan beri kısaca tasvirî vir şekilde sıralamaya çalıştığımız şu olayları aşağıdaki gibi tahlîle tâbi tutmak imkân dâhilinde gibi görünmektedir:

1. *İlâhiyat ve İslâm hukuku açısından* : Bir iki istisnânın dışında, Sey Bedreddin'den Lârî Mehmed Efendi'ye kadar kaynakların kahramanlara isnad edildiğini belirttikleri inançlar, genellikle, Allah kavramı, âhîret inancı ve ibâdetler gibi gerçekten doğrudan doğruya İslâm'ın temel esaslarına taalluk eden konular etrafında yoğunlaşmaktadır. Bunlar, daha önce de işaret edildiği üzere, daha Abbasîler devrinden beri zaman zaman ortaya atılıp tartışılan meselelerdir. Bu itibarla *zendeka ve ilhad* suçuyla yargılanan adı geçen şahıslar, kendilerini ölüme mahkûm eden fetvâlarda, «zarûrât-ı dîniyyeden olup nusûs-ı kâtîa ile sâbit» bu inançları reddetmiş kabul edildiklerinden, İslâm hukukunun bu konudaki açık hükmüne, yani ölüm cezasına muhatap olmuşlardır. Nitekim, XVI. yüzyıldaki hâdiselerde idam fetvâlarını bizzat veren İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi gibi ülemâ, konuya bu açıdan yaklaşmışlardır. İbn Kemal Molla Kâbız hâdisesi dolayısıyla kaleme aldığı üç ayrı risâlesinde ve Ebussuûd Efendi fetvâlarında meselenin İslâm ilâhiyatı ve hukukuna göre mâhiyetini ortaya koymuşlar ve tartışmışlardır. Ancak burada kendimize sormamız gereken temel soru şu olmalıdır: Adı geçen bütün bu şahıslar, gerçekten fiilen «zarûrât-ı dîniyye»yi inkâr mı etmişler, yoksa çeşitli sebeplerle öyle mi anlaşılmışlardır? Şüphesiz şu durumda bunu belirtmek imkânsız gibidir.

Kaynaklara bakılırsa, Şeyh Bedreddin'den Lârî Mehmed Efendi'ye kadar bütün «*zındık ve mülhîd*»ler, İslâm hukukunun mâlum prosedürüne göre muameleye tâbi tutulmuşlardır. Yani, aleyhlerine ihbar vukû bulunca, ihbarı yapanlar ve şâhidlerle birlikte divâna çağırılmışlar, ülemâdan müteşekkil bir meclis önünde fikirlerini isbata dâvet olunmuşlardır. Bunu yapamadıklarına inanıldığı zaman, inançlarından vazgeçmeye teşvik edilmişler, kabul etmeyince de ölüme mahkûm olmuşlardır. Sonra bu cezâ halk huzurunda başları kesilmek sûretiyle infaz edilmiştir. Yalnız Molla Lûtfî'nin dâvası biraz değişik cereyan etmiştir.

2. *Devlet açısından* : Eğer olayların kaynaklardaki tafsîlâtına bakılacak olursa, Osmanlı merkezî yönetiminin hâdiselere toplum nizamının bozulup bozulmaması açısından yaklaştığı intıbaı uyanıyor. Her ne kadar eldeki fetvâlarda bu husus pek açık görülüyorsa da, olayların cereyanı, toplum ve devlet nizamı için tehlikeli bir hal almadığı müddetçe devletin olayın üstüne gitmediği, gitse bile sürüncemede bıraktığını göstermektedir. Nitekim Şeyh Bedreddin isyan ettikten sonra ancak üzerine asker gönderilmiş, Bünyamin Ayâşî ise hapsedilmiş, fakat sonra serbest bırakıl-

mıştır. Molla Kâbız da ancak ikinci defasında öldürülmüştür. Bundan da Osmanlı merkezî yönetiminin meseleye inanç yönünden yaklaşmadığı sonucu çıkar gibidir. Fetvâlarda inanç yönünün hâkim olmasına gelince bunun sebebi herhalde, fetvâyı verenlerin devlet adamlığı vasfından çok din adamlığı yönlerinin bu konuda ağır basması ve hukukî geleneğe bağlı kalmak istemeleri şeklinde belki izah edilebilir.

3. *Sosyal açıdan* :Bizce meselenin Osmanlı sosyal tarihi açısından üzerinde durulması gereken iki yönü vardır: a) Olayların kahramanlarının ve onlara taraftar olanların sosyal statüleri, b) bu taraftarlığı yaratan sebepler ve toplumdaki tesirleri.

Daha önce de belirtildiği gibi, XVII. yüzyılda Sütçü Beşir Ağa hariç, kahramanlar genellikle münevverler zümresine mensuptur. Çoğu, esnaf, tüccar vb. orta tabakaya mensup ailelerden gelmedir ve normal tahsil sürecinden geçmiş, hattâ ülemâ zümresine intisap etmiş kişilerdir. Bir kısmı da şeyhlik mertebesine yükselmiştir. Kahramanların bu şekilde medrese ve tekke menşeli oluşlarına göre isnad edilen *zendeka ve ithad* suçlarının mâhiyeti ve konuları değişmektedir. Tabii olarak, Fahreddin Râzî ekolünü temsil eden ülemâ çevrelerinde daha çok felsefi ve akılcı metodun gereği olarak Allah kavramı, âlem anlayışı ve fizik ötesi âlemin mâhiyeti hakkındaki tartışmalar sonucu, sapmalar bu mevzûlarda meydana gelmiştir. Tasavvuf çevrelerinde ise, daha eskiden olduğu gibi, Osmanlılarda da tasavvufun en karmaşık ve tehlikeli konusu olan vahdet-i vücud meselesinde bu sapmalar vukû bulmuştur. Üstelik câhil insanlar arasında vahdet-i vücud anlayışının kolayca hulûle dönüşeceği, bunun da aynı şekilde insanüstü vasitalara haiz bir mehdî, bir kurtarıcı fikrini doğuracağı kabul edilebilir, ki Melâmî hareketi de bundan başka bir sonuç doğurmamıştır.

Her iki kesimin taraftarlarına bakıldığında, muhtelif seviyede halktan, askerlerden, tüccar ve esnaf takımından kimselerin çoğunlukta olduğu görülebilir. Ancak yüksek seviyedeki çevrelerde de gizli taraftarlar bulunabileceği uzak bir ihtimal değildir. Bunlar düşündüklerini gizliye bilecek durumda olmalarına rağmen, halktan ve câhil kimselerden oluşan zaptı güç taraftarlar huzursuzluklara sebebiyet vermişler, iyice hazmedemedikleri ve kavrayamadıkları fikirleri, sahiplerini -belki de aslında öyle olmadıkları halde- *birer zındık ve mülhid* olarak ölüme yollayacak biçimde etrafa yaymışlardır. Başka bir deyişle, genelde olayların kahramanları, kendi taraftarlarının kurbanı olmuşlardır diye düşünülebilir.

İşte, zaman darlığı sebebiyle ancak pek kısa ve genel hatlarla tasvir etmeye çalıştığımız bütün bu olaylar, önümüze cevap verilmesi gereken

pek çok soru, ve çözülmeye muhtaç bazı meseleler koyuyor. Dikkat edilirse, bizim de şimdilik kaynaklara uyarak *zendeka ve ilhad meselesi* başlığı altında ele almaya çalıştığımız bu konu, Osmanlı tarihinin bugüne kadar fazla dikkat çekmemiş ve çalışılmamış bir cephesini oluşturmaktadır. Ayrıca bize göre bu olaylar, şartları farklı olan XV. yüzyıldakiler hâriç tutulursa, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren âlâmetleri görülme-ye başlayan Osmanlı siyâsî idârî, içtimâî ve iktisâdî çözümler hâdisesiyle birlikte düşünülmelidir. Ayrıca bu meselenin izahı yapılmadan, söz konusu çözümlerin tam ve sağlam, iknâ edici bir yorumunun da mümkün olamayacağını kabul etmek lazımdır.